

AUTIZM SPEKTORLI BOLALARNING RUHIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARINI O'RGANISH

Nazokat Abidova

Toshkent davlat pedagogika universiteti Oligofrenopedagogika kafedrası dotsenti, PhD

Annotatsiya: *mazkur maqolada autizm spektorli bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlarini o'rganish masalalari ochib berilgan. Ruhiy buzilishning sabablari, tashvish, stereotipik xatti-harakatlar, qo'rquv, o'z-o'zini singdirishning oqibatlari tushuntirib berilgan. Ruhiy buzilishning bosqichlari, kelib chiqish asoslari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *autizm spektorining buzilishi, psixika, hissiy – irodaviy xususiyatlari, xulq-atvor, kognitiv bilish faoliyati, sezgilar*

Autizmli bolalarga xos bo'lgan psixologik xususiyatlar quyidagi sohalarda namoyon bo'ladi: xulq-atvor, hissiy-irodaviy soha, kognitiv soha, faoliyat.

Affektiv sohaning ko'plab buzilishlari jiddiy xulq-atvor muammolariga olib keladi. Autizmli bolalarning xatti-harakati juda o'ziga xosdir. Ular tashvish, stereotipik xatti-harakatlar, qo'rquv, o'z-o'zini singdirish bilan ajralib turadi. Ushbu shartlar qo'zg'aluvchanlikning kuchayishi, disinhibitsyon bilan birlashtirilishi mumkin; tajovuzkorlik va o'z-o'zini tajovuz; odatiy hayot tarzidagi har qanday o'zgarishlarga, shu jumladan oziq-ovqat, kiyim-kechak, yurish yo'nalishlaridagi o'zgarishlarga salbiy munosabat bilan. Shu bilan birga, bola shikoyat qilmaydi, qarindoshlariga yordam so'ramaydi, aksincha, har qanday aloqalardan ko'proq to'siq bo'ladi, yuzaga kelgan noqulaylikni bartaraf etish uchun avtostimulyatsiyaga murojaat qiladi. Autizmli bolalar hayot tarzidagi har qanday o'zgarishlardan qo'rqishadi. Ular boshqalar uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin.

Qo'rquvni boshdan kechirgan holda, ular ko'pincha ularni nima qo'rqitayotganini tushuntira olmaydilar. Bunday bolalar o'tkir tovushlarni chiqaradigan narsalardan qo'rqishlari mumkin; taktil yuqori sezuvchanlik bilan bog'liq maxsus qo'rquvlar bo'lishi mumkin.

Muhim xulq-atvor xususiyati bolaning faol negativizmi bo'lib, u bolaning kattalar bilan birgalikda biron bir harakatni amalga oshirishdan bosh tortishi, o'rganish va o'zboshimchalik bilan tashkil etish vaziyatidan qochishida namoyon bo'ladi. Negativizmning namoyon bo'lishi jismoniy qarshilik, qichqiriq, tajovuzkorlik va o'z-o'zini tajovuzkorlik bilan birga bo'lishi mumkin. Kattalar bolaga haddan tashqari talablar qo'yadigan hollarda, u o'zaro ta'sir qilish qo'rquvini rivojlantiradi va aloqaning mavjud shakllari yo'q qilinadi. Shikastli taassurotlardan himoya qilishning kuchli vositasi - bu avtostimulyatsiya. Kerakli taassurotlarga ko'pincha o'z tanasining tirnash xususiyati bilan erishiladi: ular tashqi dunyodan keladigan yoqimsiz taassurotlarni yumshatishga yordam beradi. Xavfli vaziyatda avtostimulyatsiya intensivligi oshadi, u shunchalik kuchli bo'lishi mumkinki, bu bolaning o'ziga jismoniy og'riq keltirishi mumkin.

Xulq-atvor muammolarining og'irligi autizmning og'irligiga qarab o'zgaradi.

Bu O.S.Nikolskaya, E.R.Baenskaya, M.M.Liebling tomonidan yaratilgan erta bolalik autizmining klinik va psixologik tasnifida eng aniq aks ettirilgan bo'lib, unda 4 ta bolalar guruhi ajralib turadi. Bo'linishning asosiy mezonlari tashqi muhit bilan o'zaro munosabatlardagi buzilishlarning tabiati va darajasi va autizmning o'zi.

Birinchi guruh bolalarida tashqi muhitdan ajralish, ikkinchisida - uni rad etish, uchinchisida - almashtirish, to'rtinchisida - bolaning atrof-muhit tomonidan giperinhibitsiyonu qayd etiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ushbu guruhlarining autizmli bolalari birlamchi buzilishlarning tabiati va darajasi, ikkilamchi va uchinchi darajali disontogenetik shakllanishlar, shu jumladan giperkompensatorlar bilan farqlanadi.

Birinchi guruh bolalari juda o'ziga xos xatti-harakatlari bilan ajralib turadi. Ular atrofdagi dunyoni o'zlashtirishda eng kichik tashabbusni ham ko'rsatmaydilar va u bilan har qanday aloqadan qochishadi. Bunday bola bilan ko'z aloqasini o'rnatish deyarli mumkin emas, uning nigohi doimo siljiydi. Mualliflarning ta'kidlashicha, bolalar o'z vaqtlarini maqsadsiz ravishda xona bo'ylab harakatlanishadi, mebellarga ko'tarilish va ko'tarilish, deraza oldida turib, uning orqasidagi harakatni hisobga olishadi. Kattalar aralashishga harakat qilganda, to'xtating, bolani ushlab turing, uning e'tiborini torting, noqulaylik paydo bo'lishi mumkin va unga reaksiya sifatida qichqiriq, tajovuzkorlik va o'z-o'zidan tajovuzkorlik paydo bo'lishi mumkin. Bolalar ko'zlarini tikmaydilar va hech narsani maqsadli deb hisoblamaydilar. Birinchi guruh bolalarining xatti-harakati dala va juda monotondir. Bola hech qanday maqsadsiz u yoki bu narsa tomonidan jalb qilingan va bir-biriga mutlaqo bog'liq bo'lmagan turli xil harakatlarni bajaradigandek, passiv ravishda ob'ektdan ob'ektga o'tadi. Aftidan, bola ob'ektga e'tibor bermaydi, balki uni o'zining tuzilishi, rangi yoki ovozi bilan o'ziga tortadi; u harakat qilish kerak bo'lgan yo'nalishni bola emas, balki ob'ektlarning fazoviy tashkil etilishi bolani ma'lum bir yo'nalishda harakatga keltiradi. Ko'pgina hollarda, bunday bolaning xatti-harakatlarini oldindan aytish oson, u ob'ektlarning o'zlari va ularning xususiyatlari bilan emas, balki kosmosdagi nisbiy pozitsiyasi bilan belgilanadi. Agar ob'ekt bolaning e'tiborini tortgan bo'lsa ham, to'yinganlik darhol paydo bo'ladi va shuning uchun hech qanday, hatto eng qisqa muddatli manipulyatsiyalar ham bo'lmaydi. Birinchi guruh bolalari uchun odatiy hayot tarzini saqlab qolish muhim, ammo ular uning o'zgarishlariga eng kam qarshilik ko'rsatadilar. Kattalar o'z xatti-harakatlarini o'zgartirishga va yo'naltirishga harakat qilganda, ular eng katta noqulaylikni boshdan kechirishadi. Bunday vaziyatlarda tez-tez talaffuz qilinishi mumkin bo'lgan tajovuz va hatto o'z-o'zini tajovuzkorlik paydo bo'ladi.

Birinchi guruh bolalarida yaqinlari bilan hissiy aloqa o'rnatish buziladi, ammo ular o'z qarindoshlariga bog'lanishni his qilishadi va ulardan ajralishdan azob chekishadi. Ular yaqin kattalarning qo'lini qiziqish ob'ektiga qo'yib, iltimos qilishlari mumkin va bu ko'pincha tashqi dunyo bilan aloqani ifodalashning yagona yo'li.

Ikkinchi guruhdagi bolalarning xulq-atvori bilan bog'liq muammolar kamroq aniqlanadi va endi tashqi dunyodan ajralish sifatida emas, balki u bilan aloqa qilishdan qochish istagi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu guruhdagi bolalarning xulq-atvorining o'ziga xos xususiyati ularning odatiy yashash sharoitlariga, shu jumladan atrof-muhitga, odatiy harakatlarga, kun tartibiga va yaqinlari bilan aloqa qilish usullariga qat'iy rioya

qilishdir. Bolalar kiyim-kechak, oziq-ovqat, ma'lum narsalarga, harakatlarga bog'lanish, ko'plab talablar va taqiqlar, shuningdek, qat'iy belgilangan yurish marshrutlarida alohida tanlanganlik bilan ajralib turadi. Kattalar tomonidan ushbu talablarga rioya qilmaslik yoki ularga biron bir o'zgartirish kiritishga urinish bolaning xatti-harakatining buzilishiga olib keladi. Bu muammolar, ayniqsa, bolaga notanish muhitda va begonalar ishtirokida o'tkirdir.

Ikkinchi guruh bolalari qo'rquvning paydo bo'lishiga ko'proq moyil bo'lib, keyinchalik ular bola tomonidan mustahkamlanadi. Kuchli qo'rquv mavjud hayot stereotipini ozgina o'zgartirish yoki yorqin nurda, qattiq tovushda va hokazolarda yoqimsiz hissiyotlarning paydo bo'lishi ehtimolini keltirib chiqaradi. Bularning barchasi bolaning xatti-harakatlarini juda o'ziga xos qiladi: ko'plab qo'rquvlarning mavjudligi bolaning faolligini namoyon qilishiga to'sqinlik qiladi. Tasodifan boshqa odamning ko'zlari bilan uchrashib, bunday bola yuz o'girishi, qichqirishi yoki yuzini qo'llari bilan yopishi mumkin. U tashqi dunyo bilan aloqa qilishdan uzoqlashishga intiladi va shu bilan yoqimsiz his-tuyg'ulardan va ular bilan bog'liq noqulayliklardan qochadi.

Bola doimo uning xatti-harakati bog'liq bo'lgan qat'iy rioya qilingan hayot stereotipi doirasida bo'ladi. Bunday bolalar sevgan odamni hayotining asosiy sharti sifatida qabul qiladilar. Ular kattalarni faqat qat'iy belgilangan tarzda harakat qilishga majbur qiladilar, doimiy tashvish tuyg'usini boshdan kechirganda, uni qo'yib yubormang.

Uchinchi guruhdagi bolalarning xulq-atvorining eng muhim xususiyati - ziddiyat. Bolalar boshqa odamga taslim bo'lolmaydilar yoki uning manfaatlarini, uning nuqtai nazarini hisobga olmaydilar va bu ular bilan muloqot qilishni juda qiyinlashtiradi. Qarindoshlarning ta'kidlashicha, bola hamma narsani g'azab bilan qilishga intiladi. U bir xil faoliyatga ishtiyoklidir - uzoq vaqt davomida bola bir xil hikoyani chizishi yoki o'ynashi, bir xil mavzuda gapirishi mumkin. Uning qiziqishlari va fantaziyalarining mazmuni ko'pincha dahshatli, yoqimsiz, asotsial hodisalar bilan bog'liq. Bunday bolalar o'z oldiga maqsad qo'yishga va atrof-muhitga va odamlarga ta'sir qilishning aniq dasturini ishlab chiqishga qodir, ammo muammo shundaki, bu dastur tashqi dunyoning doimiy o'zgaruvchan sharoitlarini hisobga olmaydi.

Agar bola ma'lum bir tarzda boshqalarga ta'sir qila olmasa, bu uning xatti-harakatining buzilishiga, negativizmning yorqin namoyon bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday bolalar ko'pincha muloqotda bo'lgan odamning yuziga qarashadi, lekin aslida ularning nigohi "orqali" odamga qaratilgan. Oilaviy muhit barqarorlikni saqlash uchun yordamdir, lekin yaqinlar bilan munosabatlar odatda juda qiyin: bola boshqa odamlarning manfaatlarini hisobga olmasdan, doimo hukmronlik qilishga intiladi.

To'rtinchi guruh bolalarining xulq-atvorida qattiqqo'llik, qat'iyatsizlik mavjud bo'lib, bu boshqalar bilan aloqa o'rnatishga to'sqinlik qiladi. Ular suhbatdosh bilan yuzma-yuz turishga qodir, lekin u bilan aloqa vaqti-vaqti bilan bo'ladi. Bolalar, shuningdek, atrof-muhitdagi o'zgarishlarga sezgirlik bilan ajralib turadi, xatti-harakatlarda moslashuvchanlik yo'q, lekin ular yaqin kattalar tomonidan o'rgatilgandek harakat qilishadi. Bunday bolalar dunyo bilan barcha munosabatlarini kattalar orqali quradilar. Barcha autizimli bolalar orasida faqat ushbu guruhning bolalari dunyo va odamlar bilan dialogga kirishga harakat qilishadi, lekin uni tashkil qilishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 20.12.2022 yil.
<https://president.uz/uz/lists/view/5774>
2. Xamidova.M.U. Maxsus pedagogika (Mutaxassislikka kirish) - T.: Fan va texnologiyalar, 2018.
3. Raxmanova V.S. Maxsus pedagogika - T.: G'afur G'ulom, 2004.
4. Аршатская О. С. Психологическая помощь ребенку раннего возраста при формирующемся детском аутизме // Дефектология. – 2005. – № 2. – С. 46–56.
5. Гилберт К. Аутизм: Медицинское и педагогическое воздействие: книга для педагогов-дефектологов / К. Гилберт, Т. Питерс; пер. с англ. О. В. Деряевой; науч. ред. Л. М. Шипицына, Д. Н. Исаев. – М.: ИЦ «Владос», 2005. – 144 с.
6. Баенская Е. Р. Нарушение аффективного развития ребенка при формировании синдрома раннего детского аутизма // Дефектология. – 2008. – № 4. – С. 11–19.
7. Морозова С. С. Аутизм: коррекционная работа при тяжелых и осложненных формах: пособие для учителя-дефектолога. – М.: ИЦ «Владос», 2007. – 176 с.
8. N. Q.Abidova Autizm spektrli bolalarni o'qitish va tarbiyalash/o'quv qo'llanma.Toshkent – 2023 y.
9. Qutbiddinov A. N. THE TECHNOLOGY OF FORMING GEOMETRIC CONCEPTS IN PRIMARY CLASS STUDENTS WITH INTELLECTUAL DEFECTS BASED ON THE INNOVATION IDEA //INTEGRATION CLUSTER" ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS." International Scientific and Current Research Conferences. – 2022.
10. Qutbiddinov A. N. THE TECHNOLOGY OF FORMING GEOMETRIC CONCEPTS IN PRIMARY CLASS STUDENTS WITH INTELLECTUAL DEFECTS BASED ON THE INNOVATION IDEA" INTEGRATION CLUSTER" ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS //International Scientific and Current Research Conferences. – 2022. – С. 241-247.
11. Abidova, N. K. (2023). Psychological and pedagogical study of children with autism. Oriental Journal of Education, 3(03), 61-65.
12. Qutbiddinov, A. N. (2022). Technology of forming geometric concepts in primary class students with intellect defects on the basis of" integration Cluster". Journal of Pharmaceutical Negative Results, 6461-6466.
13. Nazokat, A. (2023). Autizm spektori buzilgan o'quvchilarning bilish faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari. Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences, 412-415.
14. Abidova, Nazokat. "Positive effects of formation of knowledge, skills and skills on the basis of interdisciplinary relations." Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal 11.3 (2021): 2505-2510.

15. Qutbiddinova A. N. AUTIZM SPEKTORLI BOLALARDA IJTIMOYIY-MAISHIY MALAKALARNI RIVOJLANTIRISH: doi. org/10.5281/zenodo. 10555394 //ILM-FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI. – 2024. – T. 1.№. 1.
16. Obidova, B., & Abidova, N. Q. (2023). RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALAR LUGAT BOYLIGINI RIVOJLANTIRISH. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 417-419.
17. Abdupattayeva, D., and N. Q. Abidova. "IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLUZIV TA'LIMGA KIRITISH UCHUN ULARNING OTA-ONALARINI TAYYORLASH YO 'LLARI." QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI (2023): 758-760.
18. No‘monjonova, R., & Abidova, N. Q. (2023). IMKONIYATI CHEKLANGAN YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASH. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 448-450.
19. Sharobidinova F., Abidova N. Q. AUTIZMGA EGA BOLALARNI PSIXOLOGO-PEDAGOGIK O‘RGANISH //QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – C. 761-763.
20. Ubaydullayeva M., Abidova N. Q. O‘ZBEKISTONDA AQLI ZAIF BOLALARNI ERTA TASHXIS QILISH MUAMMOLARI //QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – C. 764-766.